

BALANS EN TOEKOMST VAN DE SOCIOLOGIE

Godfried Engbersen
Jos de Haan
(redactie)

PALLAS PUBLICATIONS

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer BNO, Amsterdam
Vormgeving binnenwerk: JAPES, Amsterdam

ISBN 90 8555 141 2
NUR 756

© Amsterdam University Press • Pallas Publications, Amsterdam 2006

Inhoudsopgave

Sociologische perspectieven in de Nederlandse sociologie <i>Godfried Engbersen en Jos de Haan</i>	9
OUDE EN NIEUWE VRAGEN VOOR DE SOCIOLOGIE	
Balans van de vragen van de sociologie: een historische schets, een hedendaagse analyse en een toekomstverkenning <i>Wout Ultee</i>	25
Prangende kwesties <i>Aafke Komter</i>	38
THEORETISCHE EN METHODISCHE VERNIEUWING	
Theoretische vernieuwing in de sociologie: de economische sociologie als voorbeeld <i>Werner Raub</i>	51
Theoretische modellen, statistische methoden en empirische toepassingen voor onderzoek naar vertrouwen in sociale netwerken <i>Vincent Buskens</i>	65
Theoretische vernieuwing in de economische sociologie <i>Johan Heilbron</i>	73
Wat zijn de nieuwe regels van de sociologie? <i>Willem Schinkel</i>	84
Methodologie en statistiek in de sociologie: thema's en ontwikkelingen <i>Tom Snijders</i>	92
Worstelen met complexiteit: nieuwe theoretische en methodologische bouwstenen voor de sociologie <i>Melinda Mills</i>	100

SCHAALVERGROTING
GLOBALISERING EN AFNEMENDE BETEKENIS VAN NATIONALE
STATEN

Schaalvergroting, globalisering en de afnemende betekenis van
nationale staten 113
Nico Wilterdink

Globalisering als onderwerp van sociologisch onderzoek:
een poging tot thematisering 127
Jack Burgers

COÖRDINATIE EN COHESIE
SAMENWERKING, SOCIAAL KAPITAAL EN INBREUK OP SOCIALE
ORDE (GEWELD)

Een nieuwe variatie op een oud programma: gelegenheden en
sociale netwerken 141
Beate Völker, Henk Flap en Gerald Mollenhorst

Het ene doen en het ander niet laten: over de noodzaak van kwalitatief
en kwantitatief onderzoek voor het begrijpen en verklaren van geweld 154
Willem de Haan

Migratiesociologie in Nederland: suggesties voor vooruitgang 166
Frank van Tubergen

ONGELIJKHEID
NIEUWE EN OUDE VORMEN VAN ONGELIJKHEID

Oude en nieuwe vormen van sociale ongelijkheid 179
Paul M. de Graaf

Sociale ongelijkheid en etniciteit: nieuwe vragen voor de sociologie? 185
Erik Snel

Engere verbanden tussen theorie en hypothesen: een toepassing
op de sociologie van onderwijs en arbeidsmarkt 199
Herman G. van de Werfhorst

IDENTITEIT EN INDIVIDUALISERING
VERANDERINGEN IN CULTUUR EN GEZIN

Op de ruïnes van de traditie: individualisering, culturele verandering
en de toekomst van sociologie 211
Dick Houtman

De toekomst van de familiesociologie in Nederland <i>Pearl Dykstra</i>	224
Vragen, theorieën en data in de familiesociologie <i>Anne-Rigt Poortman</i>	232
Identiteit en cultuur <i>Gabriël van den Brink</i>	239
BELEIDSONDERZOEK	
De maatschappelijke rol van de sociologie <i>Paul Schnabel en Romke van der Veen</i>	253
Over beleidsonderzoek en sociologie in de toekomst <i>Frans L. Leeuw</i>	263
De toekomst van beleidsonderzoek: enkele gedachten over bruikbaarheid, wetenschappelijkheid, onafhankelijkheid, normativiteit en feitelijkheid <i>Jan Willem Duyvendak</i>	277
Valkuilen voor sociologen: kanttekeningen vanuit beleidsonderzoek <i>Hans Boutellier</i>	284
Over de auteurs	288
Register	291

Balans van de vragen van de sociologie

Een historische schets, een hedendaagse analyse en een toekomstverkenning

Wout Ultee

Een commissie van de Sociaal-Wetenschappelijke Raad van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen kreeg als taak de toekomst van de sociologie te verkennen. Is de sociologie op drift of vaart ze op een deugdelijk kompas? NWO is meer gelden gaan besteden via allerlei nieuwe steunvormen; kan de sociologie zich makkelijk vernieuwen?

Deze bijdrage beperkt zich tot de vragen van de sociologie en handelt over het dilemma vast te houden aan klassieke vragen of telkens nieuwe vragen aan te pakken. Nieuwe vragen worden vaak ingegeven door het beleid van overheden, maar dat wisselt sterk. Daarom moeten sociologen kieskeurig blijven. Nieuwe vragen kunnen ook te berde worden gebracht door aangrenzende vakken in opgelegde samenwerkingsverbanden, wat soms leidt tot vergaand vereenvoudigde vragen. Klassieke vragen zijn daarentegen van groot belang voor de toekomst van een theoretisch en methodisch niet sterk in de schoenen staande sociologie.

Deze bijdrage handelt niet over onderzoeksmethoden. Om de tegenstelling tussen kwalitatieve en kwantitatieve werkwijzen te overwinnen, sloeg ik elders bruggen (Ultee, 2004). Evenmin handelt dit hoofdstuk over theorieën in de Nederlandse sociologie. Zowel de figuratie- als de verklarende sociologie grijpen bij de bestudering van macroverschijnselen terug op de nutsoverwegingen van individuen. Verder lijken de hypothesen van De Swaan (1989) over figuraties, van Wilterdink (2000) over interdependencies en die van het technologisch-ideologisch evolutionisme van Ultee, Arts en Flap (1992) sterk op elkaar.

Mijn stelling is dat in de sociologie vasthouden aan klassieke vragen samen gaat met het aanpakken van nieuwe. Door de logische vorm van oude vragen kunnen nieuwe vragen op de agenda komen en zijn ze ook daarop geplaatst. Op deze manier zullen nieuwe vragen blijven ontstaan, zolang de dirigenten van de wetenschappen de kunst van het stellen van vragen verstaan.

Er zijn vragen en er zijn vragen

Vragen verschillen in logische vorm, daarom zijn sommige vragen te verkiezen boven andere. Vragen die op onhoudbare veronderstellingen berusten, moeten worden vermeden. Overkoepelende vragen met hun deelvragen zijn beter dan losse vragen, nieuwe deelvragen zijn leerzamer dan oude, puzzels of tegenspraakproblemen hebben voorrang op kinderlijke waarom-vragen. Vragen blijven soms aan de oppervlakte, terwijl andere dieper graven, onaffe vragen moeten hamvragen worden (Ultee, 2001). In het vervolg pas ik deze beginselen voor probleemkeuze toe in een schets van de klassieke vragen van de sociologie en een analyse van de vragen in de hedendaagse Nederlandse sociologie. In het licht daarvan wijs ik op nieuwe vragen die in de komende jaren aandacht verdienen.

Ongelijkheid als eerste klassieke vraag: Engels en Sombart

Engels stelde anderhalve eeuw geleden de vraag waarom in Engeland de komst van vrije arbeid samenging met slechtere leefomstandigheden voor het personeel van kapitaalbezitters. Het antwoord op de vraag waarom *de jure* vrijheid niet altijd leidt tot een *de facto* beter leven, luidde dat de vrijheden van kapitaalbezitters ook toenamen en meer toenamen dan die van leden van de arbeidende klasse. Een eeuw geleden kwamen door Sombarts toedoen naast vragen over inkomensverschillen vragen over sociale stijging en daling te staan. Er kan zich namelijk meer of minder beweging voordoen binnen een onveranderlijke verdeling.

Vragen over inkomensverschillen

Wettelijk-feitelijk-vragen zijn belangwekkend: papier is geduldig, maar wat komt er in de praktijk van wetten terecht? Daarom zullen ze de komende tijd ook in Nederland worden gesteld (Wilterdink, 2000). Zijn de gangbare vragen echter goed doordacht?

Wallerstein (1983) tuigde de aloude vraag over vrijheid en levensstandaard als nieuw op: verminderen de inkomensverschillen in landen met hoofdvestigingen van multinationale ondernemingen, terwijl het leven van de massa in landen met nevenvestigingen verslechtert? Zijn wereldsysteemtheorie handelt over de grondstoffen die landen van de derde wereld uitvoeren naar de van oudsher rijkere landen van de eerste, waar ze tot eindproducten worden verwerkt. De wereldsysteemtheorie is sinds Klein (2000) achterhaald door de mondialiseringhypothese. De vrijhandel in grondstoffen waar Wallerstein het over had, werd uitgebreid met die in eindproducten. Doordat wereldwijde ondernemingen de vervaardiging van eindproducten naar landen met lage lonen verplaatsen, stijgen de inkomensverschillen in landen met hoge lonen.

De vrijhandel in eindproducten kreeg rond 1975 haar beslag. De onderzoekswestie is dus of juist toen in landen met hoge lonen de trend naar kleinere inkomensverschillen omsloeg in een trend naar grotere. In de Verenigde Staten worden de inkomensverschillen sinds 1970 groter en in Nederland sinds 1985, maar de Nederlandse in- en uitvoer is procentueel groter. De mondialiseringhypothese werd onmiddellijk weerlegd.

Hier komt bij dat de vraag over vrijhandel in eindproducten niet de enige opvolger is voor de vraag over vrijhandel in grondstoffen. Ten eerste is in de meeste ontwikkelingslanden landbouw de voornaamste bron van bestaan en moet de vervolgvraag luiden in hoeverre rijke landen met in- en uitvoerbepalingen over landbouwproducten het leven van boeren op het zuidelijk halfrond verslechteren. Ten tweede is op het noordelijk halfrond fossiele energie de belangrijkste energiebron. Sommige landen aldaar zijn echter sterker afhankelijk van de invoer van aardgas, aardolie en steenkool dan andere, en de invoer van deze grondstoffen verzwakt hun positie in de wereldwijde arbeidsdeling mogelijk meer dan een hoge in- en uitvoer in het algemeen. Zijn de inkomensverschillen groter in rijke landen die meer fossiele energie invoeren, hoe groot zijn ze in olie-exporterende landen? Ten derde spreken de lidstaten van de in 1960 door toedoen van Venezuela opgerichte *Organization of Petroleum Exporting Countries* af hoeveel olie ze op de markt brengen, wat de olieprijs hoog houdt. Rijke landen zijn zelden lid, ze voeren olie in. In 1973 dreef de OPEC de prijs van olie op tot ongekende hoogten, in 1977 nogmaals. Namens de inkomensverschillen in de rijke landen van de wereld toe door hogere olieprijsen? Naast 1975 als jaar voor vrijhandel in eindproducten, staat 1973 als begin van kartelvorming op de aardoliemarkt.

Meer aandacht verdient ook de puzzel hoe het kan dat de inkomensverschillen in de meeste landen van de wereld toenemen, maar afnemen als ze worden uitgerekend over alle bewoners van de aardbol tezamen. Zoals wel vaker, is de goede formulering van een probleem de halve oplossing. Firebaugh (2003) liet zien dat de paradox als sneeuw voor de zon verdwijnt, als wordt onderkend dat maten voor de inkomensverschillen in een land het gemiddeld inkomen in een land buiten beschouwing laten, de landen met de sterkste groei in gemiddeld inkomen veel meer inwoners hebben, en de uiteenlopende gemiddelde inkomens van landen meetellen bij de bepaling van inkomensverschillen voor alle wereldbewoners.

Vragen over mobiliteit

Nederlandse sociologen besteden veel aandacht aan vragen over intergenerationale onderwijs- en beroepsmobiliteit. In het volgende formuleer ik oude vragen en vervolgvragen. Het nieuwe zit hem steeds in de factoren waarvan mobiliteit een gevolg zou zijn. Eerst gingen de vragen over maatschappelijke krachten waaraan individuen zouden zijn onderworpen, daarna ook over de onafhankelijke effecten van staten. Weer later betroffen ze

tevens de culturele bagage van rijkere individuen die de gevolgen voor hun kinderen inperkten van overheidsmaatregelen als kosteloos lager onderwijs en een studiebeurzenstelsel. In de komende jaren zullen de vragen en verklaringen handelen over deze kinderen zelf en over de scholen die ze bezoeken.

Bij vragen over mobiliteit gaat het erom uit te komen boven de beginvraag in hoeverre technische vooruitgang sociale stijging vergroot. Om de invloed van deze macrokracht te verklaren, is ze opgevat als een effect van het optreden van (rechts)personen, zoals bedrijven die naar geschoold personeel vragen. Leidde dit tot meer mobiliteit? Staten verplichten jongeren echter steeds langer onderwijs te volgen. Welke gevolgen had dit en wat gebeurt er nu de staat op onderwijs bezuinigt? De mobiliteitsvraag ging over twee 'partijen' die handelen.

Rijke ouders dammen de gevolgen van overheidsmaatregelen in die de voorsprong van hun kinderen verkleinen. Toen economisch kapitaal niet meer hielp, gingen ze culturele hulpbronnen inzetten. Hoeveel succes had dit, nam de ongelijkheid slechts een andere vorm aan? Deze vraag betreft een derde partij. De data leren dat de invloed van economische hulpbronnen niet steeds afneemt en die van culturele niet almaar groeit. Hoe kan dat? Deze puzzel verdient aandacht. Hebben rijke ouders geen tijd om hun kroost cultuur bij te brengen, sturen ze slecht lerende kinderen naar bijzondere scholen?

Bovendien zijn daar vragen die een vierde partij behelzen, de al dan niet naar school gaande jongeren zelf. De verhoging van de leerplichtige leeftijd ging mogelijk gepaard met meer leerlingen die zonder diploma de school verlieten. De toekomstige vragen over kinderen als vierde partij betreffen daarom niet alleen de door hen *uiteindelijk bereikte* opleiding, het gaat er ook en vooral om te verklaren wat schoolkinderen *tussentijds verkeerd doen*. Met welke cijfers halen kinderen examens, hoeveel jaar doen ze daarover, welke opleidingen maken ze niet af? In welke mate worden kinderen ontmoedigd door slechte cijfers voor tussentijdse toetsen, hoeveel zin hebben ze om met de neus in de boeken te zitten en met hoeveel tegenzin bezoeken ze tijdens vakanties met hun ouders kastelen en musea? Welk deel van de bevolking heeft 'het' in een prestatie maatschappij niet verdiend en waarom niet?

In deze vragenreeks doemen gemakkelijk vragen op over een vijfde partij: scholen. Als vraag voor de opiniëpagina: vallen islamitische kinderen op islamitische scholen minder snel uit dan op openbare en doen ze dat nog minder als alle docenten islamitisch zijn?

Cohesie als tweede klassieke vraag: van Hobbes naar Durkheim

Durkheim vervulde een eeuw geleden Hobbes' vraag over orde en geweld met de vraag over met elkaar omgaan en langs elkaar heen leven. Hoe

staat het nu in de Nederlandse sociologie met de vraag wie tegen wie geweld gebruikt en de vraag wie aan wie hulp geeft?

Wie gebruikt geweld tegen wie?

De vraag wie wetten overtreden, is aangevuld met de vraag wie slachtoffer werden. De vraag die het meest over cohesie gaat, is wie iets doet tegen wie. De enige Nederlandse tabel hierover toont wie – gezien diens land van herkomst – wie vermoordt of doodslaat – gezien het land van herkomst van het slachtoffer. Nieuwbeerta en Leistra (2004) maakten overigens geen tabel waarin het geslacht van de dader is afgezet tegen dat van het slachtoffer. Looije e.a. (2004) melden dat twee van de drie mannen die in groepsverband een verkrachting pleegden allochtoon waren en drie op de vier slachtoffers autochtoon. Wie verkrachtte wie?

Cijfers voor geweld dat tegen zaken (niet personen) is gericht, staan het ook toe wie-gebruikt-geweld-tegen-wie-vragen te beantwoorden: een synagoge bekladden, brand stichten in een moskee, ruiten ingooien van een asielzoekerscentrum. Bijna altijd zijn de daders achtereenvolgens gojim, kafirs en legalen. Tijdreeksen zijn te vinden in de *Monitor racisme en extreem rechts* (Donselaar en Rodrigues, 2004), hun verklaring bleef tot nu toe achterwege.

Wie geeft welke hulp aan wie?

Dan is daar de vraag wie met wat wie helpt. Komter bracht in 1993 vragen naar solidariteit verder met vragen over wie hoe vaak een cadeautje krijgt en wie hoe vaak iets schenkt. Uit de belangrijkste tabel (Komter 2003: 51) leert een lezer welke mensen, wat hun opleiding betreft, meer geschenken geven en welke personen, gezien hun opleiding, er meer krijgen. De tabel beantwoordt echter niet de hamvraag in hoeverre mensen met een hoge (lage) opleiding geven aan mensen met een hoge (lage) opleiding. Stratificatiesociologen vragen zich af wie wat opleiding betreft met wie trouwt. Een overeenkomstige vraag kwam tot nu toe niet aan de orde bij vragen over het geven en ontvangen van geschenken, ze bleven onaf.

De paradox van integratie en cohesie luidt dat hechte integratie van mensen in eigen verbanden gepaard gaat met geringe cohesie van de samenleving als geheel. Ze ging op voor verzuimd Nederland. Een hedendaagse bewerking van de verzuimdheidsvraag luidt in hoeverre in Nederland islamieten parallelmaatschappijen vormen en welke de gevolgen daarvan zijn. Gowricharn (1998) deed deze vraag af met de bewering dat Hollanders zuileneczeem hebben. Dat is wat speels. Als vraag over parallelmaatschappijen en gewelddadigheid: leidt geringe omgang tussen islamieten en anderen ertoe dat leerlingen van islamitische scholen van maand tot maand weinig

kleine misdrijven plegen en op onregelmatige tijdstippen islamieten godsdienstige moorden plegen en niet-islamieten moskeeën in brand steken?

Volgens Putnam (2000) hebben verenigingen in de VS de laatste jaren steeds minder leden. Duidt veel lidmaatschap op hoge cohesie? In de VS werd vijftig jaar geleden op communisten gejaagd, werden golfclubs joden en kregen zwarten aparte plaatsen in bussen. Putnam sprak over 'de schaduwzijde van sociaal kapitaal' en liet het daarbij. De hamvraag is hoe heterogeen in Nederland de leden van sportclubs en andere verenigingen zijn.

Een andere vraag ontstaat door de tegenspraak tussen de stelling dat netwerken steun bieden en de bevinding dat mensen die door anderen aan een baan zijn geholpen, het minder ver schoppen dan mensen die op eigen houtje werk vonden. Hoe valt die puzzel op te lossen? Als iemand een 'hogere' kennis heeft, kan een persoon verder worden geholpen, maar hoeveel van die kennissen heeft iemand en helpen ze steeds? Net als huwelijken zijn vriendschappen in bepaalde mate homogeen. En als mensen pas iets voor anderen doen, als die anderen op termijn iets terug doen, hoe vaak steunen hoge personen dan lage personen? Lin (2001) heeft dit alles lang geleden erkend, maar de desbetreffende vragen bleven liggen.

Tot slot de vraag wie voor wie zorgt, niet thuis maar als baan. Op de somatische afdeling van een verpleeghuis in Amsterdam-Buitenveldert zijn de medewerkers 100% gekleurd, de patiënten 100% wit. Als vraag voor de toekomst: zijn er meer wrijvingen in tehuizen met een ongelijkere verhouding tussen de herkomst van patiënten en personeel?

Rationalisering als derde klassieke vraag: Webers opdeling

Van de klassieke sociologen splitste Weber het duidelijkst zijn grote vraag in deelvragen. In de westerse wereld waren rond 1900 de kunsten, technieken, wetenschappen, staten en economieën meer gerationaliseerd. Waarom waren rationaliseringsprocessen in het Westen ver voortgeschreden? Deze vraag is sindsdien met nieuwe deelvragen uitgebreid.

Secularisering

Een onderdeel van Webers rationaliseringvraag was de kwestie in hoeverre het protestantisme met minder magische heilsmiddelen toekwam dan het katholicisme. De nieuwe versie handelt over ontkerkelijking en afnemend godsgeloof. Ze staat bekend als de seculariseringvraag.

In zijn rede als voorzitter van de *Society for the Scientific Study of Religion* pleit Stark (2004) voor de afschaffing van voorouderverering. Maar dat is geen reden om de beelden van Durkheim, Marx en Weber te bestormen, noch een grond om de vragen te aanvaarden die hedendaagse godsdienstsociologen aanprijzen. Zo ontkennen Stark en Iannaccone (1996) dat zich tussen 1981 en 1990 in Nederland secularisering voordeed. Welke Neder-

landse socioloog gelooft dat en neemt deze bevinding als vertrekpunt voor een verklaringsvraag?

Ook de vraag naar *believing without belonging* van Davie (2002), die maatgevend werd voor een NWO-programma, berust op onterechte veronderstellingen. De kerkgang in de westerse wereld is wel afgenomen, maar het geloof bleef. In de meeste landen van de westerse wereld zou de frequentie van geloof sterker zijn dan die van kerkgang. Davie (2002) toont voor 15 Europese landen het percentage van de bevolking dat naar de kerk gaat, in God gelooft, in leven na de dood, in de hemel, in de hel en in zonde. Is daarmee haar vraag gelegitimeerd?

De cijfers rechtvaardigen de vraag van Davie echter niet. Ten eerste hangen de percentages voor kerkgang nauw samen met die voor geloof. Er zal dus ook toebehoren zonder geloof zijn. Ten tweede hebben de cijfers voor geloof niet betrekking op de zaken die kerkgangers van oudsher binnen christelijke kerken te horen kregen. Dominees en priesters preekten er het geloof in een god die in zes dagen de wereld schiep, de bewoners van de aarde met een zondvloed strafte, Mozes wetboeken gaf, zijn zoon naar de aarde stuurde om de mensen van hun zonden te verlossen enzovoort. Zou Davie hebben vastgesteld welk percentage al deze dingen gelooft, zou ze hebben ontdekt dat geloof geringer is dan toebehoren. De vraag van Davie werd tegen een povere achtergrond gesteld. De terechte vraag is hoe zoveel ongeloof binnen de christelijke kerken van Europa mogelijk is en of deze kerken door andere zaken dan liggende gelden in stand blijven.

De florierende kennissamenleving

Weber gaf niet aan waaruit de technologische voorsprong van het Westen bleek. De mechanisering van Nederland zette zich inmiddels zo ver door dat het niet langer een industrieland is. De uitdrukking 'postindustriëel' zegt weinig, misschien raakte daarom de term 'kennissamenleving' in zwang. De zittende Nederlandse regering is bezorgd dat Nederland geen vooraanstaande kennissamenleving blijft. De eerste vraag hierover luidt waaraan valt af te lezen in hoeverre in een land het verwerven en toepassen van kennis floreert. Deze vraag is van belang omdat het technologisch-ideologisch evolutionisme in de sociologie nog steeds industrielanden als de technologisch meest ontwikkelde beschouwt, terwijl er toch technologische verschillen zijn tussen West-Europa nu en vijftig jaar geleden.

Meerdere onbevredigende aanwijzingen doen de ronde. Uitgaven per leerling voor het hoger onderwijs meten inspanning, maar inspanning gaat niet altijd samen met resultaat: volgens landenvergelijkingen van de Organisatie van Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) kost in Finland het onderwijs per leerling minder en scoren leerlingen er hoger. Uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling meten ook inspanningen, het aantal wetenschappelijk onderzoekers meet alleen beschikbaarheid. Het aantal in een land aangevraagde octrooien is een resultaatmaat, maar

is gevoelig voor de tendens om een uitvinding in meerdere octrooien om te zetten met het doel heruitvinders de voet dwars te zetten. Er moeten betere resultaatmaten komen.

De toetsen van de OESO om de kennis van scholieren te bepalen, zijn wat dat betreft beter. Hun nadeel is dat kinderen na het verlaten van school dingen vergeten. Daarom is de toets op begrip van Nederlandse teksten door volwassenen nuttig (Bohenn e.a., 2004). Nieuwe toetsen moeten het begrip meten dat volwassen Nederlanders hebben van Engels, niet dat in sonnetten van Shakespeare, maar dat uit een gebruiksaanwijzing voor een iPod.

Deze overweging leidt tot een andere resultaatmaat. Dienen in een floreerende kennissamenleving mensen moeilijke gebruiksaanwijzingen te kunnen lezen, of behoren ontwikkelaars handleidingen te schrijven die leesbaar zijn voor laaggeschoolden? Hoeveel opleidingen telt Nederland waar studenten leren leesbare handleidingen te schrijven?

Gewenst zijn ook maten voor technologisch falen: een bij laag water verzakte dijk, een trage hogesnelheidslijn, uitgevallen treinen, te late post, files, waterleidingen met bacteriën, computervirussen en een elektriciteitsnet dat bij meer dwarsverbindingen vaker uitvalt. Is het aantal technische wanprestaties in Nederland hoger dan in andere Europese landen?

De vraag naar uitroeingsstaten: een rationalisering- of een cohesievraag?

Webers vraag waarom rationalisering in het Westen verder is voortgeschreden dan elders, vertoont een weeffout. De rationalisering van de economie van samenlevingen door vrije markten zou leiden tot meer welvaart voor hun inwoners, maar welke goederen brengen staten voort en waartoe leidt de rationalisering van de politiek door bureaucratieën?

Volgens Weber streven heersers de meest uiteenlopende doelen na, het enige dat te zeggen valt, is dat de staat de geweldsmiddelen monopoliseert. Elias voegde daaraan toe dat de staat het monopolie op de belastingheffing bezit. Hij liet in het midden of heersers met geweld onderdanen geld afpersen, of dat ze de inwoners van een land in ruil voor belasting vrijwaren van levensbedreiging. Weber en Elias vielen echter terug achter stellingen van Hobbes, Montesquieu en Bentham. Daarnaast waren ze nog niet bekend met de hypothese dat vrije markten optimaal individuele goederen produceren en collectieve optimaal worden voortgebracht door de democratische aanvaarding van staatsdwang (Van den Doel, 1978).

Hobbes beweerde dat zonder staat de bewoners van een bepaald grondgebied blijvend oorlog met elkaar voeren. Zijn stelling dat een staat geweld uitbant, bleek niet te kloppen. Montesquieu stelde dat een staat met een scheiding tussen uitvoerende, wetgevende en rechterlijke macht, de mensen meer vrijwaart van gewelddadige dood dan een absolute staat. Volgens Bentham doet een democratisch gekozen wetgevend orgaan dat nog meer.

In *Zorg en de staat* verbond De Swaan (1989) gevolgtrekkingen aan de stelling dat bedrijven individuele goederen produceren en staten collectieve. Volksgezondheid is een collectief goed en komt tot stand door gemeentelijke waterleiding en riolering, bescherming tegen gebedel is dat ook en neemt de vorm aan van sociale verzekeringen. Openbare orde is eveneens een collectief goed: geen levensbedreiging, geen moord en geen oorlog van allen tegen allen. In deze gedachtegang wordt het collectieve kwaad dat mensen een onnatuurlijke dood sterven, niet uitgebannen, maar uitvergroot door een staat die inwoners uitmoordt.

Volgens De Swaans *Moord en de staat* (2003) was de twintigste-eeuwse staat behalve een verzorgings- een uitroeiingsstaat. Men denke aan de etnische zuiveringen in Joegoslavië en de slachtingen in Rwanda. Hoe valt de opkomst van uitroeiingsstaten te verklaren? De Swaan verwijst naar Baumanns (1989) stelling dat de rationalisering van staten in Duitsland een hoogtepunt bereikte met de jodenmoord. De vergassingstechniek was vervolmaakt en de gedachte dat joden het meest minderwaardige ras waren, had ruim ingang gevonden. Een staat met de ideologie dat Duitsers het *Herrenvolk* vormen, paste die techniek toe.

De vraag over de holocaust is echter geen rationaliseringvraag. Om te beginnen was Duitsland niet *de* moderne staat. Ten tweede was de ideologie van het nationaal-socialisme utopisch en premodern. De verwezenlijking van een duizendjarig rijk lijkt niet op de vermindering van misstanden door stapsgewijze hervorming (Popper, 1945). Ten derde was, ik durf het bijna niet te zeggen, de uitroeiing van de joden niet geheel fabrieksmatig. Joden werden neergeschoten, stierven door uitputting, kregen gas toegediend. Schelvis (1997: 123-130) vermeldt dat de deuren van de gaskamers in Sobibor door de vele neergevallen lijken moeilijk opengingen en daarom na enige tijd anders werden bevestigd. Ook werden de houten wanden van de gaskamers vernieuwd, omdat ze na verloop van tijd door het bloed, de uitwerpselen, de urine en het zweet van de slachtoffers waren aangetast. En de in kuilen gestorte lichamen werden opgegraven: de aarde ging bewegen en de lijken verspreidden een stank die voor de Duitse kampeiders niet te harden was.

De vraag over de holocaust is een vraag over geweld en cohesie. De Swaan gaat helaas niet ver terug om haar toe te spitsen. *Moord en de staat* besluit dat absolute macht absoluut moordt en de rechtsstaat relatief beschermt. Weimar-Duitsland was een rechtsstaat en een democratie, deze faalde niet enkel omdat een rechtsstaat relatief beschermt. Volgens Reichmann (1950) ging het onder aan een pas bestaand algemeen kiesrecht toen een kwart van de beroepsbevolking werkloos was. Werk is niet eenvoudig iets wat werknemers bij een werkgever vinden, volledige werkgelegenheid is een collectief goed dat staten kunnen verschaffen. Weimar-Duitsland deed dat niet, Hitler beloofde werk. Aldus Reichmann. Overigens: gezien de enorme inflatie van 1923, liet de Duitse staat toen het monopolie op de geldmiddelen, een ander collectief goed, uit de handen vallen.

Niet Montesquieu's stelling is aan herziening toe, wel Bentham's stelling dat democratie het algemeen welzijn bevordert. Een vraag over uitroeiingen is of ze ontstaan omdat de door gescheiden machten geboden bescherming haar grenzen vindt in algemene verkiezingen die moordenaars van minderheden aan het bewind brengen. Deze vraag verdient de komende jaren in de Nederlandse sociologie aandacht.

Een andere vraag is ingegeven door Lemkins hypothese (1944) dat een wereldwijde grondwet die alle mensen rechten toekent, volkenmoord inperkt. In hoeverre beschermt zo'n wet in feite tegen monopolistisch geweld? Volgens Power (2002) bereikt de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1948 haar doel niet. Power laat zien dat ze geen richtsnoer werd voor het handelen van Amerikaanse bewindslieden. Die weerlegging is te gemakkelijk. Lieten regeringen van andere staten hun handelen wel door die verklaring leiden en waarom lopen VN-vredesoperaties verkeerd af (Bellamy, 1997; Hillen, 2000)? Sebrenica spreekt tegen de stelling dat VN-troepen de kans op massamoord verkleinen.

De Swaans vraag over de opkomst van uitroeiingsstaten vindt een tegenhanger in de vraag naar hun neergang. Die is wel zo prangend (Wantchekon, 2004). Verdwijnen uitroeiers ooit zonder een nieuwe uitroeiing? De nieuwe machthebbers hebben bepaald veel macht, want zonder een sterkere tegenmacht konden ze de oude machthebbers niet verslaan. In Neurenberg werden de leiders van de nazi-staat veroordeeld wegens oorlogsmisdaden. Dat tribunaal was echter een bovenstatelijke instelling. Welke statelijke instellingen bevorderen de overgang naar een vredestaat? Wilson (2001) opperde dat door toedoen van verzoeningscommissies de geweldspiraal niet omhoog gaat. Blijven Rwanda en Zuid-Afrika burgeroorlog gespaard?

Door toedoen van het NWO-programma *Evolutie en gedrag* dringen in de sociologie evolutionaire hypothesen door. Ze stammen uit de biologie, economie en psychologie en moeten niets hebben van hypothesen over staten, gescheiden machten, democratie, verdragen, vredesoperaties, waarheidscommissies en andere instellingen. Die sociologische verklaringen blijven aan de oppervlakte. Echter, voor evolutionaire hypothesen vormt geweld geen probleem, de samenwerking tussen mensen in de hedendaagse miljoenen inwoners tellende landen moet worden verklaard. Alsof landen nooit verbonden met elkaar sluiten en dan andere landen aanvallen. De evolutionaire versie van de vraag hoe samenwerking mogelijk is, gaat uit van twee partijen en blijft te eenvoudig. Aan de vraag hoe vaak welke mensen waarom met elkaar samenspannen tegen derden, is het evolutionisme nog niet toe.

De Swaan (1997) opperde een verklaring die teruggrijpt op zowel individuen als instituties en meer belooft: staatsvorming gaat gepaard met meer identificatie en meer desidentificatie, en als een geweldsmonopolie wankelt, komt een spiraal van wederzijdse desidentificatie op gang, die soms uitloopt op massavernietiging. Op zich niet onverstandige gedachten van afzonderlijke mensen bewerkstelligen in een toestand van wederzijdse be-

dreiging een uitkomst die voor alle betrokkenen ongewenst is, individuele rationaliteit leidt tot collectieve irrationaliteit. Een vraag voor de komende tijd is wat staatsvorming en staatsverval met de identificatie, onverschilligheid en desidentificatie van mensen doet.

Toch is er al een vervolgvraag. In *Zorg en de staat* ontstond de verzorgingsstaat niet als een overwinning van links op rechts, maar door de verschuivende machtsverhoudingen in een vierzijdige figuratie. In *Moord en de staat* heeft de spiraal van desidentificatie betrekking op twee partijen. Benard en Schlaffer (1993: 90) lieten aan de hand van gesprekken met betrokkenen in het voormalige Joegoslavië zien dat de spiraal van desidentificatie door toedoen van een derde partij een geweldspiraal werd. Serviërs en Bosniërs hadden lang in dorpen vreedzaam samengeleefd, maar toen stedelijke Servische milities binnentrokken, traden ze niet alleen op tegen Bosniërs, maar ook tegen hun Servische burens. Dreven de laatstgenoemde daden van een buitenpartij de Serviërs en Bosniërs ter plekke uit elkaar? In de komende jaren moeten vragen over de opkomst en neergang van uitroeiingsstaten als minstens triadevragen (Caplow, 1968) worden gesteld.

Slot

De sociologie heeft toekomst; haar klassieke vragen vormen een veerkrachtige springplank voor nieuwe. Nieuwe vragen zijn nooit fonkelnieuw. De klassieke vragen van de sociologie hebben een bepaalde logische vorm: het zijn overkoepelende vragen met bijbehorende deelvragen. De bewonderaars van klassieke theorieën onderkennen dit te weinig.

Ik heb nog één lange opmerking. Het opvatten van een bepaalde vraag als een nieuwe deelvraag van een al lang bestaande vraag is geen doel op zich. Door nieuwe vragen als deelvragen van oude te behandelen, kunnen bij de beantwoording van nieuwe deelvragen bestaande theorieën dienst doen als kop van jut. Dat zijn macrohypothesen over de gevolgen van technologische vooruitgang en toenemend ideologisch activisme. Dit leidt tot meer theoretische vooruitgang. De macrohypothesen zijn op twee manieren te verbeteren. Ten eerste door terug te gaan tot algemene hypothesen over de hulpbronnen van individuen – niet alleen economische en culturele, maar ook politieke en sociale. Ten tweede met behulp van bijkomende veronderstellingen over de wisselende aard van de samenleving waarin mensen leven. In sommige maatschappijen zijn families en andere leefgemeenschappen invloedrijk; deze verbanden sturen met verering en vernedering hun leden. Daarentegen hebben in andere samenlevingen de verlokkingen van vrije markten de overhand. In weer andere domineren dwangorganisaties als staten. Met deze algemene hypothesen en bijkomende veronderstellingen boekt de sociologie nog sneller theoretische vooruitgang.

Literatuur

- Bauman, Z. (1989). *Modernity and the holocaust*. Cambridge: Polity.
- Bellamy, C. (1997). *Knights in white armour*. Londen: Pimlico.
- Benard, C. en E. Schlaffer (1993). *Vor unseren Augen*. München: Heyne.
- Bohenn, E., e.a. (2004). *Laaggeletterdheid in de Lage Landen*. Den Haag: Nederlandse Taalunie.
- Caplow, T. (1968). *Two against one*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Davie, G. (2002). *Europe: The exceptional case*. Londen: Darton.
- Doel, J. van den (1978). *Demokratie en welvaartstheorie*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Donselaar, J. van en P. Rodrigues (2004). *Monitor racisme en extreem rechts: zesde rapportage*. Amsterdam: Anne Frank Stichting.
- Firebaugh, G. (2003). *The new geography of global income inequality*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gowricharn, R. (1998). Het Hollandse onbehagen. *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, 6, pp. 10-15.
- Hillen, J. (2000). *Blue Helmets*. Washington: Brassey's.
- Klein, N. (2000). *No logo*. New York: Picador.
- Komter, A. (2003). *Solidariteit en de gift*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lemkin, R. (1944). *Axis rule in occupied Europe*. Washington: Carnegie Endowment.
- Lin, N. (2001). *Social Capital, a theory of social structure and action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Looije, D., e.a. (2004). Gedwongen seks als groepsactiviteit. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 28, pp. 183-196.
- Nieuwbeerta, P. en G. Leistra (2004). Moord en doodslag in Nederland 1992-2001. *Bevolkingstrends*, 1, pp. 24-32.
- Popper, K. (1945). *The open society and its enemies*. Londen: Routledge.
- Power, S. (2002). *A problem from hell*. New York: Basic Books.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone*. New York: Simon & Schuster.
- Reichmann, E. (1950). *Hostages of civilisation*. Londen: Gollancz.
- Schelvis, J. (1997). *Vernietigingskamp Sobibor*. Amsterdam: Bataafse Leeuw.
- Stark, R. (2004). Putting an end to ancestor worship. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 43, pp. 465-475.
- Stark, R. en L. Iannaccone (1996). Recent religious decline in Quebec, Poland and the Netherlands. *Journal for the scientific study of religion*, 35, pp. 265-271.
- Swaan, A. de (1989). *Zorg en de staat*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Swaan, A. de (1997). Uitdijende kringen van desidentificatie. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 24, pp. 3-23.
- Swaan, A. de (2003). *Moord en de staat*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Ultee, W. (2001). Problem selection in the social sciences. In: N. Smelser en P. Baltes (red.). *International encyclopedia of the social and behavioural sciences* (pp. 12110-12117). Amsterdam: Elsevier.
- Ultee, W. (2004). Niet langer methoden 'tolereren', maar werkwijzen systematiseren. *Sociologische Gids* 51, pp. 524-530.
- Ultee, W., W. Arts en H. Flap (1992). *Sociologie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Wallerstein, I. (1983). *Historical capitalism*. Londen: Verso.
- Wantchekon, L. (2004). The paradox of 'Warlord' democracy. *American Political Science Review* 98, pp. 17-33.

- Wilson, R. (2001). *The politics of truth and reconciliation in South Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilterdink, N. (2000). De ontwikkeling van sociaal-economische ongelijkheid in de wereld. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 27, pp. 164-198.